

Prieigos prie mokslo publikacijų realizavimo galimybės: leidėjų nuostatos bei akademinų institucijų patirtis

Dr. Žibutė Petrauskienė
Mokslinės informacijos duomenų centro vedėja
Vilniaus universiteto biblioteka
Tel.: 2 68 71 24
el. paštas: zibute.petrauskiene@mb.vu.lt

Ižanga

Atvirosios prieigos (angl. *Open Access*) idėjos sparčiai plinta pasaulyje. Jas palaiko pažangūs mokslo atstovai, bibliotekininkai, pastaruoju metu – net komercinės leidyklos. Mokslo įstaigos bei mokslą finansuojančios institucijos priima nuostatas dėl atvirosios prieigos. Didelį dėmesį atvirosios prieigos idėjų įgyvendinimui skiria ir tarptautinės organizacijos. Šiuo metu jį remia ir skatina:

Europos mokslinių tyrimų patariamoji taryba (angl. *European Research Advisory Board, EURAB*; http://ec.europa.eu/research/eurab/index_en.html), Europos Sąjungos taryba (<http://www.consilium.europa.eu/showPage.aspx?id=&lang=lt>), Europos mokslo taryba (angl. *European Research Council, ERC*; <http://erc.europa.eu/>), Europos universitetų asociacija (angl. *European University Association, EUA*; <http://www.eua.be/Home.aspx>) ir kt. Lietuvoje taip pat yra pavykių dėl atvirosios prieigos nuostatų ir įgyvendinimo.

Atvirosios prieigos samprata ir įgyvendinimo būdai

Atvirosios prieigos (AP) prie mokslo informacijos judėjimas prasidėjo 1999 m. Vienas pirmųjų dokumentų, skelbiantis atvirosios prieigos idėjas, buvo 2002 m. vasario mėn. priimta Budapešto atvirosios prieigos iniciatyva (angl. *Budapest Open Access Initiative*). Šis dokumentas atvirąją prieigą apibūdina kaip integralų mokslinės leidybos ir komunikacijos modelį, kuris suderina naudą vartotojui (nemokama prieiga prie elektroninių tekstų internete), autoriui (išsaugo autorių teises), informacijos specialistui (taupomos bibliotekų lėšos ir saugyklų išteklių) ir padeda išvengti komercinių informacijos skleidėjų diktato. Dokumente atviroji prieiga apibrėžiama kaip galimybė laisvai naudotis internete esančia informacija, ją laisvai skaityti, atsisiųsti, kopijuoti, platinti, spausdinti, atlikti paiešką ar duoti nuorodas į straipsnio visą tekstą bei naudoti kitais teisėtai tikslais be finansinių, teisinių ar techninių kliūčių¹. Taigi atviroji prieiga suprantama kaip nemokama ir nevaržoma interneto prieiga prie mokslinių tyrimų produkcijos: mokslinių straipsnių, tyrimų duomenų, konferencijų pranešimų ir kitos publikuotos bei nepublikuotos medžiagos. Atviroji prieiga suteikia galimybę laisvai naudotis informacija nepažeidžiant autorių teisių. Atvirosios prieigos judėjimas deklaruoja, kad laisvai prieinama informacija privalėtų būti kokybiška, mokslinė, recenzuota, publikuota prestižiniuose mokslo žurnaluose ar kituose leidiniuose.

¹ *Budapest Open Access Initiative* [interaktyvus]. Budapest: Open Society Foundations, 2002 [žiūrėta 2010 lapkričio 9 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.soros.org/openaccess/read.shtml>>.

Atvirosios prieigos įgyvendinimui siūlomos dvi strategijos: auksinis kelias bei žaliasis kelias.

Auksinis kelias – tai toks atvirosios prieigos būdas, kai autorius publikuoja mokslinį straipsnį atvirosios prieigos žurnale. Tokie elektroniniai žurnalai pateikia atvirajai prieigai jau recenzuotus straipsnius. Žurnaluose esančiais straipsniais gali naudotis visi, tačiau kažkas turi sumokėti už recenzavimo, straipsnių rengimo, tarnybinės stoties palaikymo išlaidas. Todėl čia paprastai taikomas „moka autorius“ verslo modelis, pagal kurį publikavimo išlaidas padengia patys autoriai, juos remiančios organizacijos ar kiti šaltiniai. Atvirosios prieigos žurnalų sąrašą galima rasti *Atvirosios prieigos žurnalų rodyklėje* (angl. *Directory of Open Access Journals, DOAJ*; <http://www.doaj.org/>). Šiuo metu čia registruota 5637 mokslo žurnalai, atvirajai prieigai pateikta per 473 tūkst. straipsnių (2010 lapkričio mėn. duomenys).

Žaliasis kelias – tai toks atvirosios prieigos būdas, kai autorius įkelia jau publikuotą arba dar nepublikuotą savo straipsnį į atvirosios prieigos mokslinės informacijos talpyklą iškart po publikacijos paskelbimo arba praėjus nustatytam draudimo laikotarpiui (angl. *embargo*). Talpyklos gali būti įvairios apimties: skelbti tik tam tikros institucijos mokslo produkciją (institucinės); tam tikros šalies mokslininkų darbus (nacionalinės) ir kt.

Institucinės talpyklos skelbia, saugo ir tvarko tam tikros institucijos ar kelių institucijų mokslinę produkciją bei akademinę informaciją. Tai gali būti tezės ir disertacijos, darbo dokumentai, konferencijų tezės ar pranešimai, publikuoti moksliniai straipsniai, el. knygos ir pan. Institucinės talpyklos atsirado kaip mokslinės bendruomenės siekis išlaisvinti savo produkciją iš komercinių leidėjų nustatytų naudojimosi moksline informacija apribojimų, suteikti profesionalų lygį atskirų mokslininkų darbų elektronei leidybai norint susisteminti institucijos kuriamus mokslinius produktus, užtikrinti institucijos mokslinės produkcijos prieinamumą ir susikurti bendros paieškos išsklaidytuose elektroniniuose ištekliuose prielaidas. Autoriai patys arba padedami kvalifikuotų specialistų talpina savo publikacijas į talpyklas.

Teminės talpyklos arba archyvai kaupia ir teikia prieigą prie konkrečios mokslo srities ar krypties dokumentų. Tai pirmasis, seniau žinomas mokslinės informacijos talpyklų modelis. Pasaulyje gerai žinomos šios teminės talpyklos (archyvai): *arXiv* (<http://arxiv.org/>) yra skirtas fizikai, matematikai ir kompiuterių mokslams (sukurtas 1991 m.), *BioMed Central* (<http://www.biomedcentral.com/>) – biomedicinos mokslams, *Citeseer* (<http://citeseer.ist.psu.edu/>) – kompiuterių mokslams, *RePEc* (<http://repec.org/>) – ekonomikos, *E-LIS* (<http://eprints.rclis.org/>) – bibliotekininkystės ir informacijos mokslams, *SSRN* (<http://www.ssrn.com/>) – socialiniams mokslams ir kt. Vienas naujausių produktų – *Economists Online* (<http://www.economistsonline.org/home>) skirtas ekonomikos mokslams. Atvirosios prieigos talpyklų registro duomenimis (angl. *OpenDOAR*) pasaulyje veikia 1791 AP talpykla (<http://www.opendoar.org/>) (2010 lapkričio mėn. duomenys). Kitas talpyklų registras (Registry of Open Access Repositories, ROAR, <http://roar.eprints.org/>) nurodo dar didesnę talpyklų skaičių – 1993 (2010 lapkričio mėn. duomenys).

Pilkasis kelias. Specialistai nesutaria, ar tai atskira atvirosios prieigos strategija, ar žaliojo ir auksinio kelio atmaina, ar atvirosios prieigos suteikimas prieigai prie pilkosios literatūros priskirtinas atvirajai prieigai. Pilkojo kelio esmė – pasiekti, kad pilkoji literatūra, t.y. konferencijų medžiaga, nepublikuota informacija, mažo tiražo ir žinybiniai leidiniai būtų viešai prieinami internete. Pilkojo kelio pavyzdžiu gali būti

disertacijos, konferencijų medžiaga ar sena mokslinių rezultatų nepublikuota medžiaga, pateikta atvirajai prieigai institucinėje talpykloje².

Komercinių leidėjų nuostatos dėl atvirosios prieigos ir akademių institucijų patirtis

Iki šiol vyraujanti nuomonė, jog komerciniai leidėjai yra neigiamai nusiteikę atvirosios prieigos atžvilgiu, tik įrodo, kad trūksta žinių ir informacijos apie atvirosios prieigos judėjimą ir pasiekimus. Komercinių leidėjų nuostatos keičiasi. SHERPA projekto informacinės tarnybos RoMEO duomenimis net 63 % komercinių leidėjų neprieštaruja, kad autoriai įkeltų straipsnius į institucinę talpyklą, suteikdami laisvą prieigą prie dokumento (2010 lapkričio mėn. duomenys)³. Tačiau reikia pažymėti, kad leidėjai dažnai nustato draudimo laikotarpį (*embargo*) nuo 6 mėn. iki 1 m., per kurį viso teksto straipsnis vartotojams nėra prieinamas.

Visame pasaulyje žinomas leidėjas *Nature Publishing Group*, leidžiantis prestižinius mokslo žurnalus *Nature*, *Nature Physics*, *Nature Medicine*, *Nature Chemical Biology* ir kt., nurodo, kad palaiko talpyklą, taip pat ir institucinių talpyklų, plėtrą ir leidžia autoriams skelbti jose straipsnio rankraštį, pateiktą publikuoti (preprintas), tačiau nustato 6 mėn. *embargo* periodą (http://www.nature.com/authors/editorial_policies/license.html).

American Physical Society leidžiami žurnalai į institucinę talpyklą gali būti įdedami be jokių apribojimų; įdėti galima preprintą, postprintą bei jau publikuotą straipsnį (<http://publish.aps.org/copyrightFAQ.html#free>).

Tokių pavyzdžių galima būtų pateikti tikrai nemažai, tačiau nežiūrint to, institucinių talpyklų kūrėjai, bibliotekos, mokslo institucijos ar patys straipsnių autoriai tai pat turėtų būti suinteresuoti ir dėti pastangas, kad straipsniai būtų prieinami laisvai visiems norintiems jais pasinaudoti. Vienas iš būdų, kaip tai padaryti, yra pateikti papildomas sutartis kaip priedą prie komercinio leidėjo siūlomos licencinės sutarties. Šie priedai suteiktų autoriui teises garantijas disponuoti savo straipsniu. Paprastai priede prie leidėjo sutarties nurodomi šie pagrindiniai reikalavimai:

1. Autoriui suteikiama neišimtinė teisė naudoti, atgaminti, platinti publikaciją, kurti išvestinius darbus, rodyti viešai jos elektroninę, skaitmeninę ar spausdintą versiją, jei ji naudojama autoriaus mokslinėje ar profesinėje veikloje.
2. Suteikiama galimybė skelbti institucinėje ar kitoje talpykloje galutinę publikuotą straipsnio versiją per tam tikrą laiką (dažniausiai – 6 mėn.) nuo publikacijos išspausdinimo.
3. Nurodoma, kad autorius išlaiko neišimtinę teisę suteikti jį įdarbinusiai institucijai jam priskirtas neišimtinės teises naudoti, atgaminti, platinti publikaciją, kurti išvestinius darbus, rodyti viešai jos elektroninę, skaitmeninę ar spausdintą versiją mokslo ir mokymo tikslais.
4. Nurodoma, kad bet kokie leidėjo sutarties ar priedo pakeitimai ar papildymai turi būti daromi raštu ir pasirašyti abiejų šalių.

² Open access to scholarly information [interaktyvus]. S.I.: Freie Universitaet Berlin, Bielefeld University, Georg August Universitaet of Goettingen, University of Konstanz, 2010 [žiūrėta 2010 lapkričio 10 d.]. Prieiga per internetą: <http://open-access.net/ch_en/startseite/>.

³ Publisher copyright policies & self-archiving [interaktyvus]. Nottingham: University of Nottingham, 2006-2010 [žiūrėta 2010 lapkričio 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.sherpa.ac.uk/news/romeo700.htm>>.

Tipinį priedą prie licencinės sutarties, kurį gali laisvai naudoti visos institucijos ar autoriai, siūlo *SPARC (Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition)*⁴. Tai galimybė teisiškai sureguliuoti autoriaus bei leidėjo santykius, padedanti autoriui išlaikyti teises į savo straipsnį. *SPARC* priede nurodoma, kad abi šalys (autorius bei leidėjas) sutinka, jog iškilus konfliktui tarp priedo ir leidėjo sutarties, šio priedo pateikimas yra pirmaeilis ir leidėjo sutartis turi būti sudaryta atsižvelgiant į priedą. Nepaisydami jokių leidėjo sutarties sąlygų, autorius ir leidėjas susitaria, kad autorius išlaiko: a) teises perdirbti, platinti, viešai atlikti ir viešai rodyti straipsnį bet kokiaje laikmenoje nekomerciniams tikslams; b) teisę rengti iš straipsnio išvestinius darbus; c) teisę įgalinti kitus naudoti straipsnį bet kokiems nekomerciniams tikslams, nurodant autorių ir žurnalą, kuriame straipsnis buvo publikuotas, kaip pirmą publikacijos šaltinį. Tai reiškia, kad autorius gali kurti ir platinti kopijas ir naudoti jas studijų proceso metu, vykdant tyrimus, skelbti straipsnį asmeniniame ar institucijos tinklalapyje ar atviros prieigos skaitmeninėse talpyklose. Tuo tarpu leidėjas, pagal šį priedą, sutinka per 14 dienų nuo pirmos publikacijos nemokamai pateikti autoriui elektroninę publikuoto straipsnio kopiją PDF formatu. Leidėjas priima šį priedą pasirašydamas jo kopiją ir grąžindamas ją autoriui. Jei leidėjas atspausdina straipsnį žurnale ar kažkokia kitokia forma nepasirašęs priedo, laikoma, kad leidėjas sutinka su priedo sąlygomis.

Institucinio bendradarbiavimo komiteto (angl. *Committee on Institutional Cooperation; CIC*), kurį sudaro 12 JAV universitetų, priedą prie leidėjo licencinės sutarties sudaro dvi dalys: pats priedas ir įvadinė dalis. Įvadinėje dalyje akcentuojama, kaip svarbu užtikrinti laisvą mokslinės informacijos cirkuliaciją ir sklaidą ir kad be tam tikrų pokyčių leidybos sistemoje autoriams ir vartotojams bus sunku laisvai keisti informacija. Teigiama, kad publikacijos turi užtikrinti kuo platesnę mokslo sklaidą ir poveikį, autoriai turėtų apsvarstyti publikavimo strategijas, kurios optimizuotų tiek trumpalaikę, tiek ilgalaikę prieigą prie jų darbų. Taip pat nurodoma, jog svarbu saugoti intelektinės nuosavybės teises. *CIC* pateikia prie leidėjo sutarties priedą, kuris turėtų užtikrinti autoriui tam tikrų teisių išlaikymą, palengvinti archyvavimą, institucinį naudojimą ir informacijos dalijimąsi su kolegomis bei padėtų plėtoti pažangias inovacijas. Šis dokumentas garantuoja autoriui galimybę dalytis savo mokslo darbais įvairiomis aplinkybėmis, įskaitant darbo įkėlimą į institucinę ar teminę talpyklą⁵.

Mokslo institucijos naudoja siūlomus tipinius priedus prie leidėjo sutarties arba yra parengusios savo dokumentus, pritaikytus konkrečios institucijos poreikiams bei nuostatomis. Tokius priedus yra parengę ir naudoja Harvardo (http://osc.hul.harvard.edu/sample_addendum), Getingeno (www.uni-goettingen.de/de/191279.html), Masačusetso technologijos (<http://eapsweb.mit.edu/resources/amendment.pdf>), Ajovos (http://www.lib.uiowa.edu/scholarly/documents/UI_AuthorsAddendum.pdf) ir kt. universitetai.

Išvados

⁴ Addendum to publication agreement [interaktyvus]. S.I.: SPARC, ARL, s.a. [žiūrėta 2010 lapkričio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.arl.org/sparc/bm~doc/Access-Reuse_Addendum.pdf>.

⁵ The Committee on Institutional Cooperation (CIC) statement on publishing agreements [interaktyvus]. S.I.: SIC, s.a. [žiūrėta 2010 lapkričio 15 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.cic.net/Libraries/Library/authorsrights.sflb>>.

Atvirosios prieigos prie mokslo informacijos idėjos sparčiai plinta, nes yra palaikomos mokslo institucijų, tyrėjų, tarptautinių organizacijų ir net komercinių leidėjų. Keičiasi leidėjų požiūris į atvirą prieigą ir institucines talpyklas. *Sherpa/Romeo* duomenimis net ~ 63 proc. leidėjų leidžia paskelbti institucinėse talpyklose atitinkamomis sąlygomis.

Mokslo institucijos turėtų remti *žaliojo kelio* strategiją atviros prieigos įgyvendinimui, kurti institucines talpyklas bei motyvuoti savo mokslininkus skelbti jose mokslo produkciją.

Mokslininkai turėtų palaikyti atvirosios prieigos iniciatyvas, pateikdami leidėjams savo institucijų parengtas ar tipines sutartis: priedus prie leidėjo sutarties, kurios garantuotų galimybę įdėti mokslo produkciją į institucinę talpyklą ir teikti ją atvirajai prieigai.